

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>

УДК 94(477.54)''1929/1930'':[322+338.43.025.26]

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ДУХОВЕНСТВО ХАРКІВЩИНИ В УМОВАХ ПОЧАТКУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1929 — КІНЕЦЬ 1930 РОКІВ)

Статтю присвячено вивченню становища духовенства Харківщини в умовах проведення насильницької колективізації сільського господарства. Публікація ґрунтується переважно на архівних джерелах, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, періодиці, опублікованих тематичних збірках документів, а також на використанні сучасної літератури з обраної проблематики. Аналіз історіографічного доробку дозволив зробити висновок про явно недостатнє та поверхове вивчення цієї теми, що робить її дослідження науково актуальним. Висвітлено антирелігійну та антицерковну політику більшовицької держави, спрямовану проти всіх конфесій, та на різке послаблення впливу інституту релігії

Як цитувати: Волосник Ю. Духовенство Харківщини в умовах початку колективізації (друга половина 1929 — кінець 1930 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 132–151. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>

How to cite: Volosnyk Yu. The Clergy of the Kharkiv Region at the Outset of Collectivization (Second Half of 1929 – End of 1930). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 67. PP. 132–151. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

і церкви в суспільстві під час проведення насильницької суцільної колективізації. Проаналізовано правове становище духовенства і релігійних громад у нових умовах. Розкрито методи, які застосовувала більшовицька влада для реалізації поставленої радянсько-компартійним керівництвом мети: боротьба з релігією через різке збільшення репресій проти представників духовенства та церковного активу, арешти, розкуркулення, вислання у віддалені (північні та східні) регіони радянської держави, ув'язнення в концтабори, залякування, знущання над кліриками, заборону (або перешкоджання) відправлення релігійних обрядів, закриття церков і молитовень в адміністративному порядку, так звані «трудові мобілізації» священнослужителів, активне використання податкового пресу для економічного придушення духовенства, стрибкоподібне підвищення обов'язкових страхових внесків з церков і молитовень, позбавлення служителів культу будь-якої можливості отримання соціальної допомоги від держави та їх дискримінація за «класовою ознакою» тощо. Показано форми протесту й опору духовенства і вірян Харківщини антицерковній політиці більшовиків на селі та репресії каральних органів проти кліриків.

Ключові слова: Харківщина, антицерковна політика, репресії, духовенство, опір, насильницька колективізація, розкуркулення, дискримінація, вислання.

Насильницька колективізація сільського господарства — одна з переломних та надзвичайно трагічних подій радянської історії. Під час її проведення жорстоких репресій, переслідувань і утисків зазнало не лише багатомільйонне селянство, а й духовенство всіх конфесій, представники церковного активу, широкі маси вірян — громадян міста й села. Проте попри публікацію робіт, присвячених аналізу становищу духовенства й церкви в роки колективізації (Ignatusha 2004, Paschenko, Kyrydon 2004, Tryhub 2009, Babenko 2014, Dickinson 2000), регіональні аспекти цієї проблематики, зокрема на Харківщині, висвітлені все ще недостатньо або поверхово. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Автор статті ставить за мету схарактеризувати становище духовенства в часи колективізації на Харківщині. Хронологічні межі розвідки — друга половина 1929 — кінець 1930 рр. — початковий період колективізації.

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах кінця 1920-х — початку 1930-х рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: законодавчі акти (Вісті наркомпраці УСРР 1930), опубліковані тематичні збірки документів (Мартирологія 1987, 1; Трагедия советской деревни 2000, 2; Русская православная церковь 1996), періодична преса («Радянське село» 1930), матеріали архівів (ДАХО, ЦДАВО України, ЦДАГОУ).

Як слушно зазначає один із сучасних дослідників: «1929 рік пов'язаний не лише з епохальними зрушеннями в соціально-економічному та політичному житті нашої країни, а й з кардинальними змінами в духовному житті і насамперед у православній церкві. Оскільки на порядку денному стояло питання не просто модернізації промисловості, а й «великого перелому» як в економіці, так і у свідомості громадянина СРСР, то релігійні інститути опинилися поза межами цього плану й заважали радянському керівництву здійснювати будівництво «нової людини» (Trihub 2009, 113).

З 1929 р. починається активний наступ на релігію та церкву. Ще 14 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) видав спеціальний циркуляр, спрямований на посилення антирелігійної роботи. «...Релігійні організації (церковні ради, мутаваліати, синагогальні товариства і т. п. є єдиною легальною контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси» (пер. з рос.)^{*} — проголошувалось у цьому документі (Цит. за: Kurliandskiy 2011, 614). 3 жовтня 1929 р. скасовуються раніше встановлені пільги щодо сплати місцевих зборів з будівель, зайнятих під церкви та молитовні в селах (Kurliandskiy 2011, 326). 5 жовтня 1929 р. НКВС УСРР позбавив служителів культу «права вступати до членів споживчих товариств у сільській місцевості», хоча вони ще могли бути членами сільськогосподарської кооперації всіх видів¹.

Через місяць, 4 листопада 1929 р., ухвалюється циркуляр наркомату землеробства, що остаточно позбавляв церковнослужителів тих невеликих наділів землі, які в них ще залишалися (Kurliandskiy 2011, 343). У той же день Антирелігійною комісією (при політбюро ЦК ВКП(б)) ухвалюється «історичне» рішення, що забороняло церковний дзвін

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади належать авторові статті.

¹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), Ф. Р-845 (фонд Харківського окрвиконкому). Оп. 2. Спр. 815. Арк. 36.

у містах і селищах. Мотивувалося це рішення тим, що дзвін суперечить принципам відділення церкви від держави, «...заважає праці та використанню трудящим населенням його відпочинку» (пер. з рос.) (Цит. за: Kurliandskiy 2011, 346).

В умовах насильницької колективізації становище духовенства надзвичайно ускладнилося. Репресивні, економічні та позаекономічні заходи, що їх вживала більшовицька влада під час проведення суцільної колективізації, поставили духовенство на межу виживання. Згідно з наказом ОДПУ СРСР від 2 лютого 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульства як класу» передусім удар мало бути завдано по «... куркульському активу церковників та сектантів» та їх родинам, які планувалося вислати «у віддалені північні райони СРСР та конфіскувати їх майно»² (пер. з рос.). Передбачалося «вилучити» насамперед «куркулів — активних членів церковних рад, будь-яких релігійних, сектантських общин і груп, що активно себе проявляють» (пер. з рос.) та за рішенням трійок з позасудового розгляду справ при ОДПУ ув'язнити цих осіб у концтаборах, а їхні сім'ї вислати у віддалені північні райони СРСР³.

У циркулярному листі ОДПУ СРСР від 22 березня 1930 р. зазначалося: «Соціалістична перебудова села й ліквідація куркульства як класу ставлять перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції». Священнослужителі та віряни були віднесені до переліку «політично неблагонадійних» груп населення, здатних на реальний та потенційний опір радянській владі (Цит. за: Babenko 2014, 290). Згідно з цим документом духовенство, що залишилося без парафій, підлягало виселенню з районів суцільної колективізації. Це стосувалося передусім тих священників, на яких була зібрано компромат. Інші категорії, як вважало керівництво держави, також «поступово необхідно буде виселити — і тих найбільш шкідливих служителів культу, стосовно яких місцеві відділи ДПУ не матимуть

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930 / Под. ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН, 2000. С. 163.

³ Там само. С. 164.

достатньо компрометувальних матеріалів, і тих, чиї церкви просто виявилися закритими» (Babenko 2014, 316).

Свою лепту в погіршення становища сільського духовенства внесли розпорядження наркомзему та Радгоспцентру (початок 1930 р.), опубліковані в радянській пресі⁴. Згідно з цими розпорядженнями з території радгоспів мали виселити з 1 квітня 1930 р. у двотижневий термін колишніх дідичів, куркулів і священнослужителів. Занепокоєне цим керівництво Всеукраїнського православного (обновленського) синоду в березні 1930 р. звернулось до НКВС УСРР за відповідними роз'ясненнями, запитуючи, «...як (це рішення — Ю. В.) узгодити з законодавством про свободу віри та виконання обрядів...»⁵. Невдовзі з адміністрування НКВС надійшло таке роз'яснення: «За розпорядженням наркомату землеробства в радгоспах не можуть взагалі проживати приватні особи, крім робітників і службовців даного радгоспу. А тому розпорядження Радгоспцентру про виселення попів, дідичів тощо з території радгоспів цілком законне, оскільки на терені радгоспів немає релігійних громад»⁶. Іншими словами, на священнослужителів незабаром чекало примусове виселення.

Антирелігійний штурм, масове примусове закриття молитовень, brutальні методи насильницької «секуляризації» спричинили вкрай негативну реакцію суспільства, особливо з боку селян-вірян. За оцінкою заступника голови ДПУ УСРР К. М. Карлсона (кінець грудня 1929 р.): «За останній час ексцеси (на релігійному підґрунті — Ю. В.) стали набувати майже хронічного характеру. Зареєстровані ексцеси, що виникли з різних причин: арешт попа, вилучення дзвонів, заборона будівлі церкви, вилучення ікон тощо»⁷. У доповідній записці «Про ексцеси на релігійному ґрунті по Україні за час з 1 травня 1929 р.», що наприкінці грудня 1929 р. була направлена К. М. Карлсоном

⁴ Радянське село. 1930. 6 лютого (№ 581).

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. Ф. 5 (фонд НКВС УСРР). Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 93.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. Спр. 1961. Арк. 92.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 159зв.-160.

керівництву ЦК КП(б)У, зазначалось, що активна антирелігійна політика, закриття храмів «... викликали майже повсюдний активний спротив з боку духовенства і активу релігійників. Ця протидія в деяких місцях ...вилилась у відкриті форми спротиву віруючих. Характерно відмітити, що якщо у перший час ексцеси на ґрунті закриття церков виникали стихійно, в багатьох випадках без керівництва ними з боку попів, то за останній час ексцеси стали набувати організовану форму протидії церковників. В теперішній час антирадянські налаштовані церковники намагаються збудити ексцеси у кожному зручному випадку»⁸. За наданими керівництву КП(б)У офіційними даними органами ДПУ УСРР за час з 1 травня по 15 грудня 1929 р. в Україні були зафіксовані 32 випадки ексцесів на релігійному ґрунті⁹. Тобто практично по 1 виступу на кожну декаду!

За інформацією керівництва ДПУ УСРР, 30 листопада 1929 р. в колонії для безпритульників ім. Горького (с. Куряж) «піп Крижанівський разом з активом релігійників самовільно відкрили церкву, що знаходиться на території колонії, що була зачинена у жовтні 1929 р. за постановою загального сходу селян с. Куряжа, затвердженого окрвиконкомом. Вихованці колонії, які намагалися перешкоджати відкриттю церков були побиті»¹⁰. У грудні 1929 р. в с. Курилівка на Куп'янщині відбувся виступ вірян через спробу закрити місцеву молитовню. Один з «шефів» цього села намагався змусити священника Курилівки зректися сану, а потім у храмі ще й «виголосити проповідь з метою закрити церкву». Це й стало стимулом для подальших подій. Біля церкви зібрався натовп вірян до 200 ос. і став бити на сполох. Внаслідок цього було також зірвано зібрання з підготовки проведення колективізації та хлібозаготівель. Лише через три дні вдалося вгамувати заворушення вірян¹¹.

У деяких випадках віряни чинили опір представникам влади, які намагалися арештувати священнослужителів. За повідомленнями

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 158.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 158.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 161.

¹¹ Там само. Арк. 155, 159 зв.

ДПУ (1929 р.), у с. Руська Лозова (Дергачівський район) відбувся інцидент, коли арештованих міліціонером Острофоровим за антирадянську агітацію священника Д. Г. Іваницького і трьох членів церковної п'ятдесятки супроводжували до райцентру і в цей час на Іваницького «накинувся натовп жінок з криками: “Уїжджай, інакше випустимо кишки!”» У село було направлено співробітників ДПУ для ведення слідства¹².

У таємній доповідній записці секретно-політичного відділу ОДПУ (березень 1931 р.), що аналізувала класову боротьбу на селі в 1930 р., зокрема, повідомлялося: «виступи на релігійному ґрунті у багатьох випадках вирізнялися своєю організованістю, упертим опором місцевій владі, супроводжувались побиттям рабробітників і радянських активістів, розгромом сільрад та інших громадських організацій»¹³ (пер. з рос.). У 1929 р. майже чверть (23,5 %) усіх селянських виступів відбулася на релігійному ґрунті, у 1930 р. — 10,8 %, притому що кількість виступів збільшилась у понад 10 разів!¹⁴

В умовах суцільної насильницької колективізації більшовицька влада багатократно посилила тиск, насильство та знущання над духовенством і вірянами, зробивши їх повсюдним явищем. Навіть близький до влади керівник обновленської церкви в Україні — голова священного синоду митрополит Пімен (Пегов) у своїй петиції, направлений до НКВС УСРР у самий розпал колективізації (початок лютого 1930 р.), змушений був констатувати безліч безчинств та насильств, вчинених над духовенством і вірянами, підкреслюючи, що ці явища є «... однаковими майже для всіх єпархій України»¹⁵. Обновленський ієрарх скаржився: «...зараз майже у всіх єпархіях України спостерігається закриття церков явочним порядком, не очікуючи рішень ВУЦВК, ...ліквідація 50-к, загрозами та примусом (нічними викликами до сільрад, загрози вислання, примус до купівлі

¹² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2994. Арк. 66.

¹³ Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 793.

¹⁴ Там само. С. 787.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 105.

облігацій, виключення дітей зі школи, а батьків з кооперативів, арешт членів церковних рад... та відібрання церковних ключів... відібрання підписів за закриття церков по домах із залякуванням)... Відбувається зняття хрестів, дзвонів, вивезення ікон та начиння ще із знущаннями (свистом і музикою); або негайний розгром усіх церковних предметів при захопленні церкви ... недозвіл зборів 50-ки та арешт членів церковних рад і священників за збір підписів (щоб не закрили храм — Ю. В.), відмова в реєстрації знов прибулих священників, нерідко з грубощами та погрозами... підвищення до крайньої міри... податків з церкви, непосильне оподаткування духовенства податками всіх видів, різкі арешти священників (під свята)... образи, висилання священників з села у 24 години або негайно владою голови сільради (часте явище)... створення обстановки, що позбавляє духовенство будь-якої можливості жити в селі, де він священствує»¹⁶.

Попри постанову ЦК ВКП(б) (березень 1930 р.), яка погрожувала функціонерам-«перегинщикам» «притягненням винних до найсуворішої відповідальності» за знущання над релігійними почуттями вірян¹⁷, у реалізації антирелігійної політики мало що змінилось (враховуючи подвійні стандарти, характерні для більшовицької політики щодо релігії та церкви). Постанова була розрахована на пониження «градусу» народного невдоволення та припинення запеклого опору вірян. При цьому вся провина за «перегини» перекладалася на місцеві органи.

Закриття церков і молитовень зовсім не припинилося. Після короткої паузи процес відновився. По Україні за час з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. з дозволу ВУЦВК було закрито 387 храмів (зокрема 260 церков, 90 синагог та 34 інші молитовні), а свавільно (тобто без дозволу вищої влади) місцева влада закрила вдвічі більше молитовень — ще 719! У Харківському окрузі за рік, з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р., тільки за постановою ВУЦВК було закрито 30 церков, 2 синагоги, 1 молитовня¹⁸.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 106-106зв., 107.

¹⁷ Трагедия советской деревни... Т. 2. С. 304–305.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 1 (фонд ВУЦВК). Оп. 7. Спр. 1697. Арк. 28.

Під час проведення насильницької колективізації чимало священнослужителів було заарештовано за звинуваченнями (часто надуманими) в антирадянській пропаганді, розпалюванні релігійної ворожнечі, «заклику до повстання», протидії «заходам уряду на селі», участі в повстанській організації тощо. За такими звинуваченнями на Харківщині було репресовано чимало кліриків, зокрема за агітацію проти заходів радянської влади був заарештований і 19 лютого 1930 р. засуджений судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР до 10-річного ув'язнення в концтаборі священник села Колупаївка Липецького району М. М. Силіванський (Reabilitovani istorieu 2008, 1, ch. 2, 403–404). Арештів і репресій зазнали священники О. Я. Попов (с. Грушуваха Петрівського району), А. П. Попов (с. Губарівка Богодухівського району), І. Т. Пипенко (с. Барвінково), І. О. Чернявський (с. Волохів Яр Балаклійського району), О. Л. Максимович (с. Піщанка Красноградського району), П. Я. Михайлець (с. Олексіївка Близнюківського району), В. Г. Пенькович (с. Васищеве Харківського району), О. П. Столяревський (с. Сороківка Харківського району), М. М. Тарасевич (с. Старе Мажарове Зачепилівського району), О. А. Андрієнко (с. Мала Писарівка Золочівського району), К. В. Алексєєв (с. Старовіровка Нововодолазького району), В. Д. Барабоха (с. Тернова Вовчанського району) та багато ін. (Reabilitovani istorieu 2005, 1, ch. 1, 176, 180, 203, 420, 454, 471, 721, 758, 777; 2008, 1, ch. 2, 256; 2014, 2, 271, 561, 583). Більшість арештованих була засуджена до різних термінів ув'язнення у концтаборах або ж вислана до Північного краю СРСР та Казахстану.

Одночасно чимало представників духовенства Харківщини стали жертвами розкуркулення. Наприклад, у 1930 р. на Ізюмщині був розкуркулений «служник культу» А. Ковтун, причому на тій підставі, що до 1917 р. він мав 50 десятин землі, яку «обробляв найманою працею»¹⁹. У Старому Салтові 1930 р. був розкуркулений колишній чернець С. П. Малько, якого в липні 1931 р. заарештували (за статтями 54-10, 54-11 КК УСРР), а в березні 1932 р. ДПУ УСРР вислало до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieu 2014, 2, 724).

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 34.

Одночасно розкуркулили чимало представників церковного активу: церковних старост, регентів церковних хорів, сторожів, членів церковних п'ятидесятків, керівників протестантських релігійних громад та ін. Наприклад, І. Х. Тимченко — керівник «релігійної секти» у 1929 р. був розкуркулений, а потім за контрреволюційну агітацію висланий до Сибіру на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2005, 1, ch. 1, 487). 1930 р. був двічі розкуркулений як церковний староста с. Печеніги Чумак І. П., якого у вересні 1931 р. заарештувало ДПУ за антирадянську агітацію (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 594). На початку 1931 р. був розкуркулений член церковної п'ятдесятки с. Борки Зміївського району Я. С. Чухно, якого в березні 1931 р. за антирадянську агітацію ДПУ вислало до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 597). Церковний староста с. Великі Проходи Липецького району Ф. Є. Пенцов на початку 1931 р. був розкуркулений, того ж року заарештований за антирадянську агітацію і за рішенням особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 17 квітня 1931 р. висланий до Північного краю на 3 роки (Reabilitovani istorieiu 2008, 1, ch. 2, 267).

За несплату податку в 1931 р. був засуджений на 3 роки заслання настоятель Троїцького храму с. Олексіївка Олексіївського району О. І. Стрельников (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 465). Староста Свято-Димитрієвського храму в с. Васищево І. З. Халин був заарештований та за рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 16 лютого 1930 р. висланий терміном на 5 років до Північного краю (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 496-497). Тоді ж був висланий до Північного краю терміном на 5 років і псаломщик цього ж храму О. І. Халин (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 496).

У січні 1930 р. упродовж двох днів в Україні була арештована велика група вірян — 250 ос. — та 35 католицьких священників. Звинувачення були типовими: створення філій Польської організації військової (ПОВ), яку звинувачували в антирадянській агітації, контрреволюційній діяльності, шпигунстві на користь Польщі, Німеччини, Ватикану тощо. Для багатьох активних священників харківський процес закінчився оголошенням смертного вироку, який згодом замінили 10 роками таборів, для інших — 5–10 роками ув'язнення в концтаборах (Bistic'ka

Е.В. 2010, 3, 27; Politychnyj teror 2002, 315). Упродовж 6 місяців 1930 р. в Україні було заарештовано близько 800 священників і дияконів УАПЦ²⁰, не рахуючи арештованих представників духовенства інших конфесій.

Разом із застосуванням репресій у період колективізації «ефективним способом» закрити храм і позбутися «присутності» духовенства в населеному пункті був податковий тиск. Віряни різних районів Харківщини зверталися до НКВС та ВУЦВК зі скаргами на «неправильне», надмірне та незаконне оподаткування релігійних громад. Наприклад, у травні 1930 р. п'ятдесятка Георгіївської церкви с. Барвінково скаржилась вищій владі на неправильне оподаткування²¹. У червні 1930 р. релігійна громада с. Білий Колодязь Вовчанського району звернулася до секретаріату ВУЦВК зі скаргою на «великі податки, через що громада мусить відмовитися від церкви»²². Раніше, ще в березні 1930 р. члени релігійної п'ятдесятки с. Гусарівки Ізюмського району скаржилися на надмірне та неправильне оподаткування релігійної громади, а також на те, що місцева сільрада перешкоджає проведенню богослужіння в молитовному будинку та накладає незаконні штрафи та податки. У листопаді 1930 р. священнослужитель Вознесенської церкви с. Лозової Олешкевич скаржився на надмірне оподаткування²³. А в листопаді 1930 р. до вищої влади звернулася вже президія Соборно-єпископської церкви (Ф. Булдовського), яка жалілася на різке «підвищення податків з молитовень та службовців культу»²⁴. Релігійні громади та священнослужителів також змушували платити численні незаконно встановлені податки та різні збори: податки на користь товариств СОЗів (сумісної обробки землі — Ю. В.), на трактори, на кооперацію, ліквідацію неписьменності, примусове розміщення

²⁰ Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1035.

²¹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 19.

²² Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 174.

²³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 10, 17.

²⁴ Там само. Арк. 8.

облігацій державних позик²⁵. Також стягувалися незаконний збір за виконання піснеспівів під виглядом сплати авторського гонорару, податок з продажу в молитовнях свічок тощо (Paschenko, Kyrydon 2004, 251). Ці непосильні податки економічно придушували духовенство й вірян. У листі голови ВЦВК СРСР М. Калініна до керівника «всесильної» ЦКК ВКП(б) С. Орджонікідзе (1930 р.) повідомлялося про численні факти беззаконня щодо духовенства на місцях: «У зв'язку з ... політикою колективізації сільського господарства і розкуркуленням ... усі заходи органів місцевої влади спрямовуються до того, щоб разом з куркулями “розкуркулити” й служителів культу. Це незаконне “розкуркулення” відбувається під виглядом оподаткування. Служителів культу намагаються оподаткувати по всіх лініях і в таких розмірах, щоб вони не змогли виконати пред'явлені їм вимоги. І тоді в них конфіскується все майно, навіть найнеобхідніше для родини, а сім'я виселяється...» (Odincov 1991, 51).

Непосильним тягарем для релігійних громад стало різке підвищення страхових платежів, що мали сплачувати за молитовні будинки органам держстраху. В розпал проведення колективізації в лютому 1930 р. Держстрах СРСР та його місцеві органи зробили перерахунок страхових платежів за майно релігійного призначення²⁶. При цьому, за повідомленням митрополита Пімена в НКВС УСРР (лютий 1930 р.), розміри страхових внесків за молитовні будинки з релігійних громад зросли у 5-6 та навіть у 10 разів!²⁷. Страхові внески належало сплатити в дуже стислий термін, а за несплату передбачалося «розірвання угод з релігійними громадами та закриття молитовень в адміністративному порядку»²⁸. Керівництво НКВС УСРР вказувало, що це розпорядження спричинило невдоволення релігійного населення і було «одним з моментів адміністративного закриття молитовних будинків»²⁹.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк.82.

²⁶ Там само. Арк. 188-188 зв.

²⁷ Там само. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 106 зв.

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 188, 206.

²⁹ Там само. Арк. 188-188зв.

Значно частіше органи влади на селі стали забороняти священникам здійснювати службу Божу в церквах і молитовнях. Скарги на такі дії стали повсякденним явищем³⁰. У січні 1930 р. релігійна громада Хрестовоздвиженської церкви с. Лиман Андріївського району на Ізюмщині надіслала до НКВС УСРР скаргу на те, що «служнику релігійного культу забороняють служити в церкві»³¹. Мешканці с. Князево Харківської округи у березні 1930 р. скаржились до ВУЦВК на голову місцевої сільради Петченка, що він «самовільно забороняє віруючим користуватися церквою»³². Релігійна громада Івано-Предтеченської церкви с. Снежків-Кут (літо 1930 р.) подала до адміністративного управління НКВС УСРР скаргу на місцеву сільраду «що вона не дозволяє служнику культу відправляти релігійні обряди»³³. Органи влади, як правило, відмовляли їй у задоволенні клопотань вірян щодо здійснення традиційних релігійних обрядів-хресних ходів, перенесення святих чудотворних ікон, освячення води, полів тощо³⁴.

«Бичем» для духовенства стали т. зв. «трудові мобілізації», що їх активно проводили місцеві органи влади, особливо на селі. Як і в роки воєнного комунізму, влада прагнула активно використовувати безоплатну працю «позбавленців» — духовенства. Священнослужителів змушували задарма виконувати різні, переважно важкі та «непрестижні» роботи, особливо в сільському господарстві — збирання овочів, копання картоплі, буряків тощо. При цьому «залучали» до цієї праці кліриків часто-густо без урахування віку та стану здоров'я. Інколи на такі роботи посилали священника навіть з усім сімейством. За відмову працювати або ухиляння служителів культу штрафували. Наприклад, лише після скарги доньки 64-річного священника Соколовського з с. Ракитного, якого на початку жовтня 1930 р. примусово мобілізували (навіть

³⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 106зв.

³¹ Там само. Арк. 124.

³² Там само. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 219. Арк. 248.

³³ Там само. Оп. 7. Спр. 1697. Арк. 99.

³⁴ Там само. Арк. 53, 57, 58, 59, 66, 67 зв., 76.

не повідомивши сім'ю, куди саме і на який термін) на сільгоспроботи, та після втручання інспектури культів НКВС УСРР від керівника міліції Нововодолазького району в листопаді 1930 р. нарешті було отримано відповідь (далі — мовою оригіналу): «...коли проводилася ударна кампанія по мобілізації робочої сили на уборку буряків та картоплі, всі позбавлені виборчих прав були оголошені мобілізованими, тому сільрада захватила й Соколовського...». Повідомлялось, що зараз Соколовський вже звільнений «і всі службовці культу не мобілізуються»³⁵. Священника с. Константинівки Краснокутського району П. Сухова разом з дружиною у вересні 1930 р. сільрада мобілізувала для копання буряків. На прохання вірян у свято Різдва Богородиці він здійснив у храмі богослужіння, за що був оштрафований сільрадою. Лише після скарги релігійної громади адміністративне управління НКВС УСРР запропонувало місцевій владі звільнити священника «в дні свят від копки буряків для виконання релігійних обов'язків ...»³⁶.

У період 1930-х рр. діяльність духовенства (як і функціонування релігійних громад) визначалася та регламентувалася «Положенням про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу», що набуло чинності 2 січня 1930 р.³⁷ Цей документ, затверджений наркомом НКВС УСРР В. А. Балицьким, базувався (і відтворював багато його основних положень) на ухваленому 8 квітня 1929 р. ВЦВК та РНК РСФРР положенні «Про релігійні об'єднання»³⁸. Цей закон юридично закріплював витіснення церкви з усіх сфер світського життя. Фактично більшовицька держава заборонила будь-яку церковну діяльність, що виходила за межі храму (Arhiepiskop Igor Isichenko 2003, 314–315, 323). Зокрема не можна було створювати каси взаємодопомоги,

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1961. Арк. 13–14.

³⁶ Там само. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 11, 26; Оп. 6. Спр. 218. Арк. 267.

³⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 1–2.

³⁸ Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941. Документы и фотоматериалы. Москва: Издательство Библейско-Богословского института святого апостола Андрея, 1996. С. 250–261.

кооперативи, виробничі об'єднання, організовувати дитячі, юнацькі, жіночі молитовні та інші зібрання, займатися доброчинною діяльністю, надавати будь-яку матеріальну допомогу навіть членам своєї релігійної общини, видавати релігійну літературу, створювати групи та гуртки біблійні, хорові, музичні, рукодільницькі, а також для навчання релігії, влаштовувати бібліотеки й читальні, дитячі майданчики, організовувати санаторії та лікувальну допомогу. Не допускалося викладання жодних віровчень не лише в державних, суспільних, але й у приватних навчальних і виховних закладах. Релігійні громади не визнавалися за юридичну особу, не мали права без дозволу органів влади скликати свої з'їзди та збори тощо³⁹.

Релігійні обряди, що влаштовувалися поза межами храму (церковної огорожі) з «масовою участю віруючих на вулицях, майданах, берегах річок (хресні ходи, ношення ікон та ін.)» мали допускалися виключно з письмового дозволу органів місцевої влади — окружних адмінвідділів у містах та районних адмінвідділів у селах та селищах міського типу. При цьому особи, що влаштовували здійснення масових релігійних заходів, мали завчасно звертатися за дозволом до органів влади — не пізніше ніж за два дні в містах та селищах міського типу та не пізніше ніж за 5 днів — у сільській місцевості. В документі НКВС УСРР спеціально було вказано, що дозволи на проведення «таких релігійних обрядів» органи влади мали видавати «залежно від місцевих обставин»⁴⁰.

Держава прагнула максимально контролювати та регламентувати діяльність духовенства всіх конфесій. Одрразу впадає в око, що «Положення» значно розширило коло осіб, що їх влада відносила до числа «служників культу», зробивши «виняток» лише для «сторожів при молитовних будинках та осіб, що випікають проскури та мацу», і не включивши їх до «лав» духовенства⁴¹.

У документі зазначалося, що «за служників культу треба вважати всіх осіб, що беруть ту або іншу безпосередню участь у виконанні релігійних

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. Ззв., 4, 4 зв., 5, 6; Русская православная церковь и коммунистическое государство... С. 250–252.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. Ззв., 4, 4 зв., 5, 6.

⁴¹ Там само. Арк. Ізв., 5 зв.

обов'язків незалежно від того, чи є виконання цих релігійних обов'язків їх професією та засобами для життя, чи вони виконують ці обов'язки без жодної матеріальної або грошової нагороди». Категорично застерігалось, що «жодний служник культу не повинен приступати до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окрадмінвідділі чи в райадмінвідділі...». Район діяльності священнослужителів суворо обмежувався «домівкою членів релігійного об'єднання», яке вони обслуговували і «місцем знаходження молитовного будинку»⁴². Релігійна община мала утримувати «служників культу» на підставі складеної між ними угоди за рахунок коштів «що добровільно вносять ... члени даної релігійної громади». Під час сплати населенням державних і місцевих податків заборонявся збір коштів з вірян на будь-які релігійні потреби⁴³.

Священнослужителі зазнавали соціальної дискримінації як особи, позбавлені виборчого права. Нагадаємо, що згідно з п. 12 додатку до обіжника наркомату праці УСРР № 92 від 19 квітня 1930 р. «Перелік категорій осіб, що не мають права на одержання пенсій та допомог, порядком соціального страхування, через позбавлення їх виборчих прав до рад» пенсій і будь-якої соціальної допомоги позбавлялись «службовці релігійних культів». Ця ж категорія громадян позбавлялась права на отримання допомоги з безробіття⁴⁴. У вересні 1931 р. згідно з новою постановою наркомату праці УСРР особи, позбавлені виборчих прав за конституцією (а отже, і священнослужителі), були також позбавлені права одержання додаткової допомоги за соцстрахуванням (щомісячну допомогу на годування дитини, на догляд за дитиною, одноразову допомогу на поховання тощо)⁴⁵.

Згідно з постановою наркомату праці СРСР від 23 грудня 1930 р. «управи кадрів посиляють осіб, позбавлених виборчих прав ... тільки на масові фізичні роботи, а саме: лісорозробки, лісозаготівлі, сплав

⁴² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 5зв.

⁴³ Там само. Арк. 5зв., 10 зв.

⁴⁴ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1930. № 11. 15 червня. С. 14, 15.

⁴⁵ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1931. № 17. 15 вересня. С. 28.

лісу, торфорозробки, повантажно-розвантажні (так у тексті — Ю. В.) роботи, на боротьбу з сніговими заметами тощо»⁴⁶. Отже, навіть у разі зняття з себе сану священнослужителі були приречені не лише на важку фізичну працю, а фактично на жалюгідне існування без будь-якої соціальної перспективи. Як бачимо, представники духовенства зазнавали «класової» дискримінації при працевлаштуванні, а соціальне страхування на них і зовсім не поширювалося.

У червні 1930 р. сектор соціального страхування наркомату праці УСРР роз'яснив, що законодавство про працю, а також соцстрахування поширюється на церковних «сторожів, а також грубників, що зайняті обслуговуванням будинків та приміщень усіляких релігійних культів, коли вказані особи склали трудові договори ... через професіональну ячейку ...». У тих випадках, коли профспілка не брала участі в складанні такого договору, страхування не проводилося і такі особи не могли розраховувати на відповідні державні виплати⁴⁷.

Отже, наведений вище матеріал свідчить, що вже на початку насильницької колективізації радянська держава істотно посилює тиск на духовенство і вірян. Використовуючи різні методи (терор, репресії, адміністративні, позаекономічні, економічні інструменти), органи більшовицької влади чинили шалений тиск на духовенство та вірян, намагаючись ліквідувати або принаймні значно підірвати вплив релігійних інститутів у суспільстві, особливо на селі. Як і по всій Україні, на Харківщині цей процес відбувався дуже інтенсивно. У вкрай важких обставинах духовенство і віряни намагалися чинити опір антирелігійному більшовицькому натиску, активно протидіяти закриттю храмів, арештам священнослужителів і представників церковного активу, всіляко протестуючи проти заборон і обмежень здійснення дозволених законодавством релігійних обрядів.

⁴⁶ Вісті народного комісаріату праці УСРР. 1931. № 2. 30 січня. С. 13.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 496. Арк. 88.

Список літератури / References

- Arhiepiskop Igor Isichenko. Istoria Hristovoi Tserkvi v Ukraini. Kharkiv: Akta, 2003. 472 s. (In Ukrainian)
- Архієпископ Ігор Ісиченко. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2003. 472 с.
- Babenko L. Radyans'ki organi derzhavnoi bezpeki v sistemi vzayemovidnosin derzhavi i pravoslavnoi tserkvi v Ukraini (1918 — seredina 1950-h rr.). Poltava: TOB: «АСМІ», 2014. 549 s. (In Ukrainian)
- Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.). Полтава: ТОВ: «АСМІ», 2014. 549 с. (In Ukrainian)
- Bistric'ka E. V. Polityka radians'koi vlady schodo rymo-katolyts'koi tserkvy v 1920-kh — 1930-kh rr. *Istoriia relihij v Ukraini i sviiti: zb. nauk. prats'. Seriia «Istorychne relihiieznavstvo»*. Vyp. 3. Ostroh, 2010. S. 17–33. (In Ukrainian)
- Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-х — 1930-х рр. *Історія релігій в Україні і світі: зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Вип. 3. Острогож, 2010. С. 17–33.
- Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917–41. *Religion, State & Societ.* 2000. Vol. 28. No. 4. PP. 327–335.
- Ignatuscha O. Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)
- Ігнатюша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
- Kurlyandskiy I. Stalin, vlast', religiya (religiyoznyy i cerkovniy factory vo vnutrenney politike soetskogo gosudarstva v 1922–1953 gg.). Moskva: Kuchkovo pole, 2011. 720 p. (In Russian)
- Курляндский И. А. Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.). Москва: Кучково поле, 2011. 720 с.
- Odincov M. I. Gosudarstvo i cerkov 1917–1938 gg. Moskva: Znanie, 1991. 64 s. (In Russian)
- Одинцов И. Государство и церковь 1917–1938 гг. Москва: Знание, 1991. 64 с.
- Paschenko V., Kyrydon A. Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky. Poltava, 2004. 335 s. (In Ukrainian)
- Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 335 с.

Politychnyj teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX st. Istorychni narysy / Vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: Nauk. dumka, 2002. 952 s. (In Ukrainian)

Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. 952 с.

Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny / Sost. i otv.red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и ответ. ред. А.Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn.1, ch.1 / Obl. red. kol.: Dulub V. H., Bakirov V. S., Yarmysh O. N. ta in. Kharkiv: Oryhinal, 2005. 800 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн.1, ч.1 / Обл. ред. кол.: Дулуб В. Г., Бакіров В. С., Ярмиш О. Н. та ін. Харків: Оригінал, 2005. 800 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2 / Obl. red. kol.: Terekhov I. O. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2008. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2 / Обл. ред. кол.: Терехов І. О. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 2 / Obl. red. kol. Baluta I. M. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2014. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 2 / Обл. ред. кол. Балута І. М. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2014. 672 с.

Tryhub P. O. Rozkol RPTs v Ukraini (1922–1939): mizh DPU ta reformatsiieiu. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2009. 300 s. (In Ukrainian).

Тригуб П. О. Розкол РПЦ в Україні (1922–1939): між ДПУ та реформацією. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 300 с.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE CLERGY OF THE KHARKIV REGION AT THE OUTSET OF COLLECTIVIZATION (SECOND HALF OF 1929 – END OF 1930)

The paper is concerned with the situation of the clergy of the Kharkiv region in the initial phases of the forced collectivization of agriculture. The analysis is based primarily

on archival sources, many of which are introduced for the first time, as well periodicals, published thematic collections of documents, and academic literature on the subject. An overview of the historiography leads the author to argue that this subject has been insufficiently and superficially studied, and a more thorough engagement with it is overdue. The paper discusses the anti-religious and anti-church policy of the Bolshevik state, targeting all denominations and aimed at sharply weakening the influence of religion and ecclesiastical institutions in society during the forced total collectivization. The legal status of clergy and religious communities in these new conditions is analyzed. The methods used by the Bolshevik authorities to achieve the goal set by the Communist Party leadership are considered, including a sharp increase in repressions against clergy, arrests, dekulakization, exile to remote (northern and eastern) regions of the Soviet state, imprisonment in concentration camps, intimidation, abuse of clergy, prohibition (or obstruction) of religious rites, administrative closure of churches and houses of prayer, the so-called «labor mobilizations» of clerics, active use of punitive taxation to economically stifle clergy, a sharp increase in mandatory insurance payments imposed on churches and houses of prayer, exclusion of clerics from any possibility of receiving social assistance from the state and their discrimination on “class grounds”, and more. The paper also sheds light on the varied forms of protest and resistance by the clergy and believers of the Kharkiv region against the anti-church policy of the Bolsheviks in rural areas and on the repressions against clerics.

Keywords: Kharkiv region, anti-church policy, repression, clergy, resistance, forced collectivization, dekulakization, discrimination, exile.

Текст надійшов до редакції 09.03.2025.

The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 23.05.2025.

The text is recommended for printing 23.05.2025.